

“Çocuk” Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine¹**Hakan AYDEMİR²****APA:** Aydemir, H. (2018). “Çocuk” Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (12), 1-18. DOI: 10.29000/rumelide.472749**Öz**

Bu çalışmada esas olarak **çocuk** sözcüğünün kökeni ele alınmaktadır. Fakat sözcüğün yapısını daha iyi anlamamıza yardım edeceği ve analogi teşkil edeceği için önce Türkiye Türkçesinde ‘çocuk’, ‘bebek’, ‘yavru’ anlamına gelen bazı Türkçe sözcükler de anlam ve köken bakımından mercek altına alınmaktadır. Bu bağlamda anlam ve biçimbilgisi bakımından tartışmalı olan veya kökeni pek açık olmayan **bala, bebe, bebek, enik, oğul, döl, uşak, yavru** sözcüklerinin köken ve anlam açıklamaları yapılmaktadır. **Çocuk** sözcüğü üzerine fikir beyan eden araştırmacıların görüşleri tanıtıldıktan sonra **çocuk** sözcüğü sesbilimsel, anlambilimsel ve biçimbilimsel açılardan ayrıntılı olarak incelenmektedir. Çalışma, **çocuk** sözcüğünün kökenini nihai çözüme kavuşturmak yanında bu sözcüğün asıl anlamının ‘domuz yavrusu’ olup olmadığı konusunda uzun zamandır süregelen tartışmalara da bir son vermeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada yapılan ayrıntılı kökenbilimsel incelemelerin sonuçlarına dayanarak, **enik, döl, yavru** gibi sözcüklerin ‘hayvan yavrusu’ anlamının ikincil olarak sonradan ortaya çıktığı, **çocuk** sözcüğünün asıl anlamının ise sanıldığı gibi ‘domuz yavrusu’ olmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca **çocuk** sözcüğünün Anadolu ağızlarındaki ‘domuz; domuz yavrusu; bebek, çocuk’ anlamına gelen **çoçka, çoçga, çoşka, çoşga** vb. gibi sonradan ortaya çıkan deşikeleri yanında, sözcüğün türediği isim kökü olan Tkm. **çāga** ‘çocuk, bebek’, Mo. **çaga, çaka**, DS **cağa, çova, çoa, çoğa, çoğ** ‘çocuk’ ve benzeri anlamlar taşıyan TTü. **çoluk** (**çocuk**), Tkm. **çovluk**, DS **çacuk ~ cacık** biçimleri de inceleme altına alınmaktadır. Çalışmanın en sonunda, **çocuk** sözcüğü ve türevleri için bu çalışmada sunulan kökenbilimsel çözüm önerileri bir semada kronolojik olarak gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: *çocuk, oğul, döl, uşak, yavru.***On The Etymology of the Word “Çocuk”****Abstract**

This study mainly deals with the origin of the word **çocuk**. However, some other Turkish words meaning 'child', 'baby' or 'whelp', which can serve as analogy and help for a better understanding of the structure of the word in question, are also examined in terms of meaning and origin. In this regard, semantically, morphologically opaque or controversial words such as **bala, bebe, bebek, enik, oğul, döl, uşak, yavru** are explained morphologically and semantically as well. After introducing the views of the researchers who expressed their opinions on the word **çocuk**, the word **çocuk** is examined in detail phonetically, semantically and morphologically. The study aims to carry out a final solution to the etymology of the word **çocuk** as well as to the long-standing debate whether the original meaning of this word was 'piggy' or not. Based on the results of the detailed etymological

¹ Bu makale, Türkiye Diyanet Vakfı, KAGEM tarafından düzenlenen *Dil ve Etimoloji Açısından Çocuk ve Çocukluk* (2 Aralık 2017, Ankara) başlıklı çalıştayda sunulan bildirinin tam metnidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, aydemirhaakan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2368-7103 [Makale kayıt tarihi: 29.9.2018-kabul tarihi: 6.10.2018]

analyses carried out in this study, it is concluded that the meaning ‘animal baby’ of the words **enik**, **döl**, **yavru** has emerged secondarily as well as the original meaning of the word **çocuk** – contrary to popular belief – was not ‘piggy’. Besides the variants **çoçka**, **çoçga**, **çoşka**, **çoşga** etc. in Anatolian dialects, which mean ‘pig; piggy; baby, child’ and have emerged secondarily, the etymon of the word **çocuk** and the related words, i.e. Tkm. **çāga** ‘child, baby’, Mo. **çaga**, **çaka**, DS **çağa**, **çova**, **çoa**, **çoğa**, **çoğ** ‘child’ and Turkish **çoluk** (**çocuk**), Tkm. **çovluk**, DS **çacuk** ~ **cacık** with similar meanings are also examined. At the end of the study, the etymological proposals carried out here for the word **çocuk** and its variants, are presented chronologically in a chart.

Key words: *çocuk, oğul, döl, uşak, yavru.*

I.

Bu çalışmanın asıl konusu **çocuk** sözcüğünün kökeni olmakla birlikte sözcüğün yapısını daha iyi anlamamıza yardım edeceği için önce Türkiye Türkçesinde ‘çocuk’ anlamına gelen Türkçe kökenli veya Türkçe kökenli olduğu düşünülen bazı sözcüklere anlam ve köken bakımından kısaca bir göz atmakta yarar var.

I.

Bu çalışmanın asıl konusu **çocuk** sözcüğünün kökeni olmakla birlikte sözcüğün yapısını daha iyi anlamamıza yardım edeceği için önce Türkiye Türkçesinde ‘çocuk’ anlamına gelen Türkçe kökenli veya Türkçe kökenli olduğu düşünülen bazı sözcüklere anlam ve köken bakımından kısaca bir göz atmakta yarar var.

bala

bala: Sözcüğün *Güncel Türkçe Sözlük* (= TS) ve *Büyük Türkçe Sözlük*’te (= BTS) ‘yavru, çocuk’, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’nde (= DS) ‘çocuk, yavru; küçük; oğlan çocuğu; manda yavrusu, malak’, *Veteriner Hekimleri Sözlüğü*’nde (= VHS) ise ‘kuş yavrusu’ anlamları vardır. Sözcük DLT’de ‘kuş ve hayvan yavrusu’ anlamındadır ve 11. yüzyıldan önceki Eski Türkçe kaynaklarda görülmez. TS ve BTS kökenine değinmiyor, fakat Munkácsi’nin (Munkácsi 1966: 376) de belirttiği gibi bu sözcük Türkçede muhtemelen Sanskritçe kökenlidir; bk. Skr. **bāla** (बाल) ‘çocuk; (beş yaş altındaki) erkek çocuk; kız, kız çocuk, (16 yaşından küçük) genç bayan; hayvan yavrusu’ (Monier-Williams 1899: 728).³ Skr. **bāla**’nın ilk hecesindeki ünlü uzunluğu Türkmencede korunmuştur (bk. Tkm. **bāla** ‘bebek’). Sanskritçe sözcüğün Türkçeye hem ‘çocuk’, hem de ‘hayvan yavrusu’ anlamıyla geçtiği anlaşılıyor. Dolayısıyla Hasan Eren’in Türkçedeki **bala** sözcüğünün birincil anlamının ‘kuş ve hayvan yavrusu’ olduğunu ve ‘çocuk’ anlamının ikincil olarak sonradan ortaya çıktığını söylemesi, yani Türkçede ‘kuş ve hayvan yavrusu’ → ‘çocuk’ yönünde bir değişim olduğu varsayımı kabul edilemez (Eren 1999: 96b). Yukarıdakileri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Skr. **bāla** ‘çocuk; hayvan yavrusu’ → Tü. **bala** (Tkm. **bāla**) ‘çocuk; hayvan yavrusu’.

³ Farklı köken açıklaması için krş. EDAL 325-326.

bebe, bebek

bebe, bebek ‘meme veya kucak çocuğu’ (TS, BTS). **bebe** sözcüğü Eski ve Orta Türkçede görülmemesine (?) rağmen, onun **+(a)k / +(e)k** küçültme eki ile türemiş olan **bebek** (< **bebe+(e)k**, krş. ESTYa II: 96) değişkesi Orta Türkçe kaynaklarda 15. yüzyıldan itibaren görülmektedir (bk. Çağ. **bebek**, PavC 156, 180). Bu durum, kaynaklarda görülme de **bebe** biçiminin de en geç 15. yüzyıldan itibaren Türkçede var olduğunu gösterir. Sözcüğün Altay dil ailesine mensup Mançu-Tunguzcanın Tunguzca (Evenki/Solon) kolundan olan ve Sibiryâ’da konuşulan Even (Lamut) dilinde de aynı ses yapısıyla ve aynı anlamla görülmesi (bk. Evence **бэбэ/bebe** ‘bebek’, ESTYa II: 96), **bebe** sözcüğünün Türkçede nispeten eski bir sözcük olduğunu kanıtlar. Dolayısıyla TTü. **bebe** (Az. **bebe**, Tat. **bebi**, vb.) biçiminin İngilizcede (**baby** < **babe+y** < Orta İng. **babe**)⁴ ve diğer Batı dillerinde aynı ses yapısındaki sözcüklerle (bk. Fr. **bébé**, Alm. **Baby**, Hırv. **beba**, Mac. **baba**, vb.) bir ilişkisi pek olası gözükmemektedir. Tıpkı Batı dillerinde görülen, çocuk diline ait ve ses yansımali oldukları kabul edilen yukarıdaki sözcükler gibi Türkçedeki (ve Evencedeki) **bebe** sözcüğünün de Türkçe ve Tunguzca dil sahalarında ses taklidi yoluyla çocuk dilinde ortaya çıkmış olması daha muhtemel görünüyor.

enik

enik ‘Kedi, köpek vb. çok memeli hayvanların yavrusu; köpek yavrusu, küçük köpek; (argo) çocuk’ (BTS). Eski Uygurcada **enük** ‘hayvan yavrusu; çocuk, oğul’ (UW 1998: 379b), Karahanlıcada (DLT) ise **énük** ‘hayvan yavrusu; aslan, sırtlan, kurt, köpek yavruları’ anlamlarıyla ve ikinci hecede **ü** ile görülür. Sözcüğün DLT’de görülen **yéni-** ‘doğmak, doğurmak; hafiflemek’ eylem kökünden türediği kuvvetle muhtemel görünüyor. ‘Yavru’ anlamındaki bir sözcüğün ‘doğmak’ anlamındaki bir eylem kökünden türemiş olmasına başka dillerden de örnekler verebiliriz. (1) Nitekim Türkiye Türkçesine **velet** olarak geçen Arapça **walad** ‘çocuk, yavru, zürriyet; oğul, erkek çocuk; genç, subyan; hayvan yavrusu’⁵ sözcüğü de Ar. **walada** ‘doğurmak’ eyleminden türemiştir (bk. Steingass 1884: 1231b). (2) Aynı şekilde Macarca **újszülött** ‘bebek’ (← **új szülött** ‘yeni doğmuş’) sözcüğü de **szül-** ‘doğurmak’ anlamındaki bir eylem kökünden türemiştir. (3) Benzer bir anlam gelişimini İngilizcede de görmekteyiz. Nitekim İngilizce **offspring** (< Oİng. **ofspring** < **of+springan**) ‘döl, zürriyet, yavru, yavru hayvan, çocuk, vb.’ anlamdaki sözcük de tıpkı Türkçedeki gibi ‘ortaya çıkmak, doğmak, kaynaklanmak, vb.’ anlamındaki **spring** eyleminden türemiştir (Klein 1966: 1077b). (4) Hatta aşağıda etraflıca göreceğimiz **döl** ‘yavru, çocuk’ sözcüğü de ***tö-** ‘türemek, ortaya çıkmak, doğmak, kaynaklanmak, vb.’ anlamındaki bir eylem kökünden türemiştir. Buna dayanarak **enik** sözcüğünün aslen ***yé:nik** (> Gagauzca **yenik**) sözcüğüne geri gittiğini, bu ***yé:nik** biçiminin ise Ana Türkçe (= ATü.)⁶ ***yé:ni-** ‘vücut bulmak, doğmak; doğurmak’ (> DLT **yéni-** ‘doğurmak’) eylem kökünden – eylemden ad türeten **-k** ekiyle – türediğini (yani: ***yé:ni-k** > ***yé:nik** ‘vücut bulmuş/doğmuş olan’ > **yenik** ‘yavru’ > **enik** ‘yavru; hayvan yavrusu; çocuk’) bir varsayım olarak düşünebiliriz.⁷ Buna dayanarak Gagauzcadaki **yenik**’in söz başındaki **y-**’yi koruduğunu da söyleyebiliriz.

4 14. yüzyıldan itibaren görülen İng. **baby**, Partridge’e göre Orta İngilizce **babe ~ bab** (14. yy.) sözcüğünün “muhtemelen” **+y** küçültme ekli biçimidir (Partridge 2006: 196). İng. **baby**’nin Orta İngilizce **babe**’nin küçültme ekli değişkesi olduğu konusunda literatürde görüş birliği vardır (bk. Klein 1966: 138b, Weekly 1921: 98b). Klein, Orta İngilizce **babe**’nin ses yansımali bir sözcük olduğunu belirtir (Klein 1966: 138a).

5 Ar. **walad** ‘child, offspring, descendant; son, boy; lad, youngster; young of an animal’ (Steingass 1884: 1231b).

6 Burada “ATü.” olarak kısaltılan Ana Türkçe terimi, Türkçenin yazılı kaynaklarının bulunmadığı 6./7. yüzyıl öncesi dönemi ifade etmektedir.

7 Sözcüğün DLT’deki **yé:n** ‘insan vücudu’ anlamındaki adlardan geçişsiz eylem yapan **+i-** ekiyle türediğini düşünüyorum (yani: ATü. ***yé:n+i-** > ***yé:ni-** > DLT **yéni-**): ATü. ***yé:ni-** ‘vücut bulmak, doğmak’ > DLT **yéni-** ‘doğurmak’ (krş. Dankoff/Kelly 1985: 222; krş. Gülensoy 2007: 335). DS **encek** ‘köpek, kedi yavrusu’ vb. biçimler ise kanımca ***enik+cek**

Öte yandan Türkiye Türkçesi ve Tuva Türkçesindeki **enik**, Eski Uygurca (EUyg.), Karahanlıca (DLT) ve Çağatayca (PavC 39) **enük** biçimlerinde söz başındaki **y-**'nin düşmüş olmasını ***yé:nik**'in ilk hecesindeki uzun **é:**'nin etkisi ile açıklayabiliriz (***yé:nik** > ***yé:nik** / ***ié:nik** > ***é:nik** > **enik** > **enük**). Eski Türkçede aynı sözcüğün söz başında hem **y-**'li hem de **y-**'siz (yani: **y-** ~ **ø-**) biçimlerinin yan yana yaşaması sık görülen bir özelliktir. Sadece Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bile aynı sözcüğün söz başında hem **y-**'li hem de **y-**'siz (**y-** ~ **ø-**) görülmesine pek çok örnek gösterebiliriz. Hatta Kaşgarlı Mahmud, söz başında **y-**'li Karahanlıca kelimelerden bazılarının Oğuzca ve Kıpçakçada **y-**'siz olarak görüldüğünü belirtir: DLT **ylhg** ~ **ılg** 'ılık', DLT **yelgin** 'rahvan giden (binici)' ~ **elgin** 'gezgin (Oğuzcada)'; ayrıca krş. DLT **yé:r** ~ **é:r** 'yer', **ıgla-** ~ **ıgla-** 'ağlamak'. Bu örnekler, **enük**'teki söz başı **y-**'nin düşmüş olmasının sıradan bir olay olduğunu açıkça gösteriyorlar (krş. ***yé:r** > DLT **yé:r** ~ **é:r** 'yer'). Eski Uygurca ve DLT'de görülen **enük**'teki **ü**'nün ise ***é:nik** / ***énik** > **enük** değişimiyle sonradan ortaya çıktığı anlaşılıyor. Buna dayanarak ***yé:ni-** 'vücut bulmak, doğmak; doğurmak' eylem kökünden eylemden ad türeten **-k** eki ile türeyen **enik** (< ***yé:ni-k**) sözcüğünün anlam gelişimini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

ATü. ***‘vücut bulmuş/doğmuş olan’** → ETü. 'yavru' → TTü. 'yavru; hayvan yavrusu; çocuk'.

oğul

oğul 'erkek evlat' (BTS), **oğul** 'arılının baharda çıkardığı yavrular' (DS). Bu sözcüğün Eski Türkçede sadece 'oğul; çocuk' anlamı vardı. Fakat *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'ne göre bunun çokluk ekli (**+(a)n** / **+(e)n**) biçimi olan **oğlan** (< **oğul+(a)n**) hem kız için, hem de erkek çocuk için kullanılıyordu: **oğlan** '1. (Erkek olsun, kız olsun) Evlat. 2. Erkek çocuk, yavru' (TTS). Köken olarak **oğul**, kanımca Ana Türkçe ***ogu-** 'kesilmek; ayrılmak; parça haline gelmek' anlamındaki bir eylem kökünden, eylemden ad türeten **-l** eki ile türemiştir (**oğul** < ***ogu-l**). Bir Altay dili olan Tunguzcanın kuzey grubundaki Negıdalcada **oğo-** 'kesilmek'⁸ (< ***oğu-** < ***ogu-**) biçiminde korunmuş olan bu geçişsiz eylem kökünü, ettirgenlik eki **-ur-** ile türemiş olarak Karahanlıcadaki (DLT) **ogur-** 'ayırarak' (< ***ogu-ur-**) eylem kökünde de görüyoruz; yani:

ETü. **oğul** 'oğul; çocuk' < ATü. ***ogu-l** '(sütten) kesilmiş, (memeden) ayrılmış' < ATü. ***ogu-** 'kesilmek, ayrılmak; parça haline gelmek'⁹ > ATü. ***ogu-ur-** > DLT **ogur-** 'ayırarak'.

Ana Türkçe eylem kökü ***ogu-**'nun anlamının yüksek bir ihtimalle ***‘kesilmek, ayrılmak; parça haline gelmek’** olmasından ve bu anlamın bir Altay dili olan Negıdalcadaki **oğo-** 'kesilmek' eyleminde kısmen korunmuş olmasından dolayı **oğul** (< ETü. **oğul**) sözcüğünün başlangıçta ***‘(sütten) kesilmiş, (memeden) ayrılmış’** anlamında bir sıfat olarak kullanıldığını, sonradan adlaşarak Eski Türkçedeki 'çocuk' anlamının bu anlamdan geliştiğini düşünüyorum; yani:

ATü. ***oğul** ***‘(sütten) kesilmiş, (memeden) ayrılmış (olan)’** → ETü. **oğul** 'çocuk; oğul'¹⁰

> ***enicek** > **encek** değişimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Küçültme ekleri **+ÇAk** ve **+ÇUk** önünde sones **-k**'nin düşmesi Türkçede sık görülen bir durumdur; bk. ***çabukçak** > **çabucak**, ***küçükçük** > **küçücük**, vb.

⁸ Bk. Negıdalca **oğo-** 'kesilmek/порезаться' (MaTu II: 6a).

⁹ Oğuz boyunun adı olan (**Ogur** < **Oguz** 'kabile' (< ***ogu-z**) ve bununla aynı kökten olan **oğuş** 'aile; kabile, aşiret' (< ***oğuş** < ***ogu-ş**) sözcüklerinin de bu ***ogu-** 'ayrılmak; parça haline gelmek, bölünmek, vb.' eylem kökünden türemiş olduğunu düşünüyorum. **Oguz** boy adına ve ***ogu-** eylem köküne, hazırlamakta olduğum bir çalışmada daha ayrıntılı olarak değiniyorum.

¹⁰ Analoji olarak Macarcadaki **gyermek** (= IPA [jɟɛrmɛk]) 'bebek; çocuk; oğlan çocuğu; kız çocuk' ve onun bir değişkesi olan **gyerek** (= IPA [jɟɛrɛk]) sözcüğünü verebiliriz. Macarcada kökeni tartışmalı ve etimolojisi belirsiz olarak gösterilen, fakat aslında Macarcada Eski Bulgar Türkçesi kökenli olan bu sözcük kanımca (tıpkı yukarıdaki ***ogu-** 'ayrılmak, kesilmek' eylem kökünden türeyen **oğul** gibi) ATü. ***yar-** 'yarmak, ayırarak; yavruyu memeden ayırarak' (> DS **yar-** 'yavruyu

Oğul sözcüğünün sıfat olarak kullanımı ve kökü olan ***ogu-**'nin ‘ayrılmak’ anlamı, bir arıcılık terimi olan **oğul arılar** ifadesinde ve **oğul verme** teriminde korunmuştur. Buradaki **oğul arılar**'nın anlamı bugün ‘yavru arılar’ olarak algılsa da (bk. DS **oğul** ‘arıların baharda çıkardığı yavrular’) asıl anlamı kanımca ‘(ana kovandan) ayrılmış (olan) arı’ idi. Bu anlamı, **oğul verme** teriminde açıkça görebiliyoruz. Nitekim **oğul verme**, “arılardan çoğalma içgüdüleri ile yeni bir koloni meydana getirmek üzere bir grup arının ana arı ile birlikte kovana terketme olayıdır” (Korkmaz 2003: 22). Bundan da anlaşılacağı üzere “kovana terketme” olayı aslında «kovandan ayrılma» olayıdır ve **oğul verme** teriminde **oğul** adının ‘yavru’ veya ‘yavru verme’ ile veya kovandan yavrunun ayrılması ile hiçbir ilgisi yoktur. **Oğul verme**, aslında arılar için ‘koloni verme’, yani ayrı bir koloni oluşturma anlamına gelmektedir. Oğul verme sırasında, gelişimini tamamlamış arılar ve yetişkin arılar ayrı bir koloni oluşturmak üzere kovandan birlikte ayrılırlar. Yani bir çeşit bölünerek, ayrılarak çoğalma işlemidir bu. İşte **oğul arılar** ifadesindeki ‘ayrılmış (olan)’ anlamına gelen **oğul** sıfatında, Ana Türkçe eylem kökü ***ogu-**'nin ‘ayrılmak’ anlamını açıkça görmekteyiz. Dolayısıyla **oğul arılar** terimi, aslında ‘ayrılmış arılar’, tam ifade edecek olursak ‘(yeni koloni oluşturmak üzere) ayrılmış arılar’ anlamına gelmektedir (yani: **oğul** ‘ayrılmış (olan)’ > **oğul arılar** ‘ayrılmış arılar’).

Orta Türkçede **oğul**'un çokluk ekli biçimi olan **oğlan** (< **ogul+(a)n**, Clauson 1972: 83b) sözcüğünün hem kız için, hem de erkek çocuk için kullanılması ve *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'ne göre **oğlan** sözcüğünün ‘1. (erkek olsun, kız olsun) evlat’ anlamına gelmesi de **oğul** sözcüğünün kaynaklarda tespit edilebilen ilk anlamının ‘çocuk’ (← ATü. *(sütten) kesilmiş, (memeden) ayrılmış olan’) olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Türkiye Türkçesinde **oğul** sözcüğünün bugün ‘çocuk’ yanında ‘erkek evlat’ (BTS) anlamına gelmesini ise, sözcüğün muhtemelen Kül Tegin yazıtında (D/24) ve başka Eski Türkçe kaynaklarda geçen **urı oğul** ‘erkek çocuk’¹¹ sıfat tamlamasında (*en az çaba yarası gereği*) tamlanan sözcüğün, tamlayanın da anlamını üstlenerek eksilteli yapıya dönüşmesiyle açıklamak gerekli (yani: **urı oğul** ‘erkek çocuk’ > **oğul** ‘erkek çocuk’). Sözcüğün neden ‘kız evlat/çocuk’ değil de sadece ‘erkek evlat/çocuk’ anlamı kazandığı ise açık değildir. Bu belki dil dışı etkenlerle, yani Türk toplumunun ataerkil ve sosyolojik yapısıyla ilgili olabilir. Yukarıda sözü edilen anlam gelişimini özetleyecek olursak, **oğul** sözcüğü başlangıçta ‘meme veya kucak çocuğu’ sürecini artık tamamlamış, ‘sütten kesilmiş, memeden ayrılmış çocuk’ kategorisini ifade ediyor olmalıydı. Sonuç olarak varlığı Tunguzcadan da kanıtlanabilen, fakat Türkçede sadece türemiş eylem olarak (bk. DLT **ogur-**) görülen ***ogu-** ‘kesilmek; ayrılmak; parça haline gelmek, bölünmek’ anlamındaki eylem kökünden eylemden ad türeten **-l** eki ile türeyen (***ogu-l**) **oğul** sözcüğünün anlam gelişimini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

ATü. *(sütten) kesilmiş, (memeden) ayrılmış olan’ → ‘(kız/erkek) çocuk’¹² → ETü. ‘çocuk; oğul’

ATü. *(sütten) kesilmiş, (memeden) ayrılmış olan’ → ‘(kız/erkek) çocuk’¹³ → TTü. ‘erkek çocuk’

döl

memeden ayırmak’, **yarıl-** ‘çocuk, hayvan yavrusu sütten kesilmek’) eylem kökünden türemiştir. Macarca sözcüğü ve Türkçe arka planını, hazırlamakta olduğum bir çalışmada etraflıca ele alıyorum; fakat analogi teşkil ettiği için **gyermek** sözcüğünün Türkçe kökenine ilişkin elde ettiğim sonuçların bir kısmını burada özet olarak vermek yarar var: ATü. ***yarmak** ‘sütten kesilmiş yavru, çocuk’ > ***yarmak** > (1) EBulg. ***carmak** (> EBulg. ***camrak**) > DLT **carmak, camrak**; (2) EBulg. ***carmak** (> ***camrak**) > OBulg. ***šarmik, *šarmik** > Çuvaşça **šarmik, šarmik**; (3) EBulg. ***carmak** > ***carmik** > DS **çarmik** ‘çoban yamağı’ (< *çoban yamağı çocuk’); (4) EBulg. ***carmak** > ***cermek** → Eski Macarca ***cermek** > Macarca **gyermek** (> ***gyerwek** > ***gyerwek?**) > **gyerek**. Yani özet olarak söylemek gerekirse: EBulg. ***cermek** (memeden, sütten ayrılmış, kesilmiş) çocuk’ → Macarca **gyermek** ‘çocuk’.

¹¹ Krş. Kül Tegin **kız oğul** ‘kız çocuk’ (D/24).

¹² Bu anlam *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*’nde görülebilir.

¹³ Bu anlam *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*’nde görülebilir.

döl ‘1. Canlıların üremesi sonucu ortaya çıkan yeni birey veya bireylerin bütünü, zürriyet, nesil; 2. Yavru, çocuk’ (BTS). Sözcüğün *Derleme Sözlüğü*’ndeki çeşitli karşılıkları ve anlamlarından bazıları ise şöyledir: **döl** 1. Soy, soyun devamını sağlayan çocuk. 2. İnek, koyun, keçi, köpek, kedi gibi hayvanların yavruları. 3. Canlılarda üremeyi sağlayan tohum; **döl** ‘Çocuk. 2. Erkek, delikanlı’ (DS, XII. cilt); **töl** ‘çocuk’ (bk. EUyg. **töl** ‘yavrular, nesil, zürriyet’ (TT I, 203. satır), DLT **töl** ‘yavrulama zamamı (Oğuzca); yavru, döl’). Eski Türkçede söz başında **t-** ile ve uzun ünlüyle **töl** olarak görülen bu sözcük ***tō-** eylem kökünden eylemden ad yapan **-l** eki ile türemiştir¹⁴ (yani: **döl** ~ **töl** < **töl** < ***tō-l** ‘türemiş, ortaya çıkmış, doğmuş (olan)’ < ***tō-** ‘türemek, ortaya çıkmak, doğmak, kaynaklanmak, vb.’). Fakat kök sonu ünlüsü Sevortyan’ın ve Eren’in düşündüğü gibi (bk. Sevortyan 1980: 275-276; Eren 1999: 121a) kısa ünlü (***tō-**) değil, uzun ünlüdür (***tō-**); bk. ETü. **töz** ‘kök, köken’ < ***tō-z** < ***tō-** > ***tō-re-** > **töre-** ~ **türe-** ‘türemek, ortaya çıkmak; çoğalmak’. Bu uzun **ō** ünlüsü Hakas Türkçesinin Koybal ağzındaki **töre**¹⁵ ‘doğmak/geboren werden’ ve Çağdaş Uygurcadaki **törel-** ‘meydana gelmek, ortaya çıkmak/erzeugt werden, entstehen’ (Le Coq 1911) eylem köklerinde de korunmuştur (**törel-** < ***töre-l**). Tıpkı yukarıda incelenen ***yè:ni-** ‘vücut bulmak, doğmak; doğurmak’ eylem kökünden türeyen **yenik**, **enik** ‘yavru, çocuk’ sözcüğü ve oradaki diğer dillerden analogiler gibi, **döl** ‘yavru, çocuk; zürriyet, nesil’ sözcüğünün de ‘türemek, ortaya çıkmak, doğmak, kaynaklanmak, vb.’ anlamındaki bir eylem kökünden türediği anlaşılıyor. Bunlara dayanarak ***tō-** ‘türemek, ortaya çıkmak, doğmak, kaynaklanmak, vb.’ eylem kökünden eylemden ad türeten **-l** eki ile türeyen **döl** ~ **töl** (< ***tō-l**) sözcüğün anlamsal gelişimini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

ATü. ***türemiş, ortaya çıkmış, doğmuş (olan/olanlar)** → ETü. ‘yavrular, nesil, zürriyet’ → TTü. ‘yavru; hayvan yavrusu; çocuk, vb.’

uşak

uşak ‘çocuk’ (BTS), ‘çocuk, evlat; erkek çocuk’ (DS), ‘ufak, küçük; çocuk’ (TTS). Sözcük Eski Uygurcadan itibaren **uwşak** (Maitr.), **uşsak** (M III/117), **uşak** (HT VIII/1763) ‘küçük, ufak’ olarak tanımlanmıştır (ayrıca bk. Clauson 1972: 16a). Bunlardan **uşak** ikincil biçimdir ve **uwşak** biçimine geri gider (**uşak** < **uwşak**). Bu **uwşak** biçimi ise – Kırg. **ubak** ‘ufak’ (< ***uba-k**¹⁶ < ***uba-** < ***ub-a**¹⁷) ve **ubala-** ‘ufalamak’ (< ***ubala-** < ***ubgala-** < ***ub-ga+la-**)¹⁸ biçimlerdeki ***ub-** eylem kökünden dolayı – yazılı kaynaklara geçmemiş bir ***uwşa-** < ***ubşa-** (< ***ub-uş+a-** ‘ufalamak, kırntılamak’) eylem kökünden türemiştir (yani: **uşak** < **uwşak** < ***ubşa-k** ‘ufak’ < ATü. ***ubşa-** ‘ufalamak,

¹⁴ Krş. ESTYa III: 275-276; Eren 1999: 121a. ETü. **töz** ‘kök, köken, kaynak, vb.’ ve TTü. **türe-** ve kimi Türk dillerinde **töre-** olarak görülen ‘türemek, doğmak, vb.’ sözcükleri de aynı kökten türemişlerdir (ETü. **töz** < ***tō-z** < ***tō-** > ***tō-re-** > **töre-** ~ **türe-** ‘türemek, ortaya çıkmak; çoğalmak’). Sonesi **-ü** ile biten ETü. **törü-** ‘türemek, vb.’ ikincil bir biçimdir ve daha eski bir ***töre-** biçimine geri gider (yani: **törü-** < **töre-** < ***tō-re-** > **türe-**).

¹⁵ Bk. **törepter** (< **töre-p-ter**) ‘doğmuş’ (Castrén 1857: 172).

¹⁶ Sevortyan ve Stachowski bu sözcüğü ***ub-ak** olarak çözümlüyor (bk. ESTYa I: 402; Stachowski 2015: 325, 326); ***ub-** eylem kökünün varlığı konusunda kendileriyle tamamen hemfikirim, fakat ***ub-ak** çözümünün doğru olmadığını düşünüyorum. Nitekim eylemden ad yapım eki olan **-(O)k** ekinin bağlama ünlüsü iki uyumlu **o/u**’dur (bk. Erdal 1991: 224) ve bu nedenle bu sözcük kanımca ***ub-ak** biçiminde çözümlenemez. Eğer eylem kökü ***ub-** olsaydı, **-(O)k** ekinin iki uyumlu, baskın (*dominant*) olmayan ve sadece ünsüzle biten eylem köklerine eklenen **“(O)”** bağlama ünlüsünden dolayı bir ***ubuk**/***ubok** (< ***ub-(O)k**) biçimi beklenirdi. Bu nedenle bu sözcüğün çözümü ***uba-k** biçiminde olmalıdır. Eylem kökü ***uba-** (< ***ub-a-**)’nın sonundaki **-a-** ise, bugün artık işlek olmayan, eylemden eylem yapan görünüş-kınlı ekidir ve bitmişlik görünüşü (*perfective aspect*) bildirir. Türk dillerinde bu ekle (**-a/-e-**) türetilmiş pek çok eylem biçimi vardır; bk. **tık-** ~ **tika-**, **sil-** ~ **silke-**, ***kap-** ~ **kapa-** (krş. ***kap-(ı)g** > **kapıg** ‘kapı’) vb. Dolayısıyla **ufak** sözcüğünün asli biçimi olan ***ubak**, ***ub-ak** biçiminde değil, kanımca ***uba-k** olarak çözümlenmelidir.

¹⁷ TTü. **ufal-** eylemi de kanımca bu ***uba-** eylem kökünden **-(X)l-** eki ile türemiştir (yani: ***uba-l-** > ***ubal-** > ***uval-** > **ufal-**).

¹⁸ Pirinçten yapılan ‘bir çeşit (şekerli) yemek’ anlamına gelen DLT **uwva** ~ **uva** bu ***ubga** biçiminin bir devamı olmalı (yani: ***ub-ga** > ***ubga** > ***ubga** > ***uba** > DLT **uwva** > DLT **uva**). Ünsüz sonrası **-g-** düşmesi (yani: **-Cg-** > **-C-**) Eski Türkçede sık görülen bir ses olayıdır (krş. Clauson 1972: 6a).

(öğüterek) kırmak, kırılmak, vb.’ > ***uşa-** > Osm. **aşa**-¹⁹). Clauson’un ***uwşa-** için verdiği ‘ufalanmak, kırılmak/to become crumbled, crushed’ (Clauson 1972: 16a) anlamından, onun bu eylem kökünü geçişsiz bir eylem kökü olarak düşündüğü anlaşılıyor. Fakat Ana Türkçe ***ubuş** (> DLT **uwuş** ‘kırıntılar’) ad kökünden, addan eylem yapan **+a-** eki ile türeyen bu ***ubşa-** (< ***ubuş+a-**) eylem kökünün (yani: ***uwşa**-²⁰ < ***ubşa-** < ***ubuş+a-** < (DLT **uwuş** <) ***ubuş** < ***ub-uş** < ATü. ***ub-** ‘ufalamak’ > DLT **uw-** (‘ekmek) ufalamak’) Osmanlıcada **aşa-** (< ***uşa-** < ***uwşa-**) olarak korunmuş biçimi, bu eylem kökünün aslında geçişli olduğunu ve dolayısıyla anlamının da Clauson’un düşündüğü gibi *‘ufalanmak, kırılmak’, yani geçişsiz değil, *‘ufalamak, (öğüterek) kırmak, vb.’, yani geçişli olması gerektiğini gösteriyor. Buna dayanarak ***ubşa-**/***uwşa-** ‘ufalamak, (öğüterek) kırmak’ eylem kökünden eylemden ad türeten **-k** eki ile türeyen **uşak**²¹ (< ***uwşak** < (M III **uşşak**²² <) **uwşak** < ***ubşa-k** < ***ubuşa-k** < ***ubuşa-** < ***ubuş+a-** ‘ufalamak, kırılmak’ < (DLT **uwuş** <) ***ub-uş** < ***ub-**) sözcüğün metaforik anlamsal gelişimini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

ATü. * ‘ufalanmış (olan), ufak’ → ETü. ‘ufak, küçük’ → TTü. ‘çocuk, evlat; erkek çocuk, vb.’

yavru

yavru ‘yeni doğmuş hayvan veya insan; çocuk, evlat’ (BTS). Bu sözcük çağdaş Türk dillerinden sadece birkaçında bulunmaktadır (bk. TTü. **yavru**, Gag. **yavru**, AzRus. **yavru**, KrTat. **yavru**, Çuv., ÇuvAşm. **şura**, **şuri** (< ***yavru** > ***yavır** > ***yvır** >) **şivir**. Eski Türkçe kaynaklarda görülmeyen bu sözcüğün görece en eski biçimi, tarihi Türk dillerinden sadece Çağataycada **yavruk** ‘küçük hayvanlar/petit des animaux’ (ÇağPdC) olarak tanıklanmıştır. Çağataycada bu **yavruk** biçimi yanında **yavru** (ÇağPdC) biçimi de görülmektedir. Çağataycada ve Doğu Türkçesinde yaygın olarak görülen ETü. ***-g** > Çağ. **-k** değişimi nedeniyle bu **yavruk** biçiminin bir ***yavrig** biçimine geri gittiği anlaşılıyor (yani: Çağ. **yavruk** < ***yavrig**). Bu ***yavrig** ise Clauson’un haklı olarak düşündüğü gibi ‘güçsüzleşmek, zayıf düşmek/to become weak’ anlamındaki ETü. **yavru-** eylem kökünden eylemden ad yapan **-g** eki ile türemiştir (krş. Doerfer 1975: 220-221, Levitskaya 1989: 53); yani:

TTü. **yavru** < ***yavru** < ***yavruw** < ***yavrig** < **yavru-g** > Çağ. **yavruk**.

Burada anlam gelişiminin *‘zayıf, güçsüz’ → *‘ufak, küçük’ → ‘çocuk; yeni doğmuş hayvan veya insan’ veya benzeri bir anlam değişimi sonucunda ortaya çıktığı anlaşılıyor. Aynı anlam değişimini, yukarıda ele alınan ETü. **uwşak**, **uşak** sözcüğünde de görüyoruz. Yani **yavru**’da da tıpkı **uwşak**, **uşak**’ta olduğu gibi, bir ‘ufak, küçük’ → ‘çocuk, evlat; erkek çocuk, vb.’ anlam değişimi söz konusudur. Ayrıca Türkçeye Arapçadan geçen **tifil** (< Ar. **tişil**) sözcüğünün ‘küçük çocuk’ anlamı yanında ‘zayıf, ufak tefek’ (BTS) ve ‘gelişmemiş, büyümemiş’ (DS) anlamlarının da olması ve bu son iki anlamın Türkçede sonradan ortaya çıkması, ‘zayıf, ufak tefek, gelişmemiş, büyümemiş’ ve ‘çocuk’ anlamlarının birbiriyile

¹⁹ Bk. Osm. **aşa-** ‘parçalamak, kesip doğramak; eskitmek; yıpratmak, aşındırmak/zerschleifen, abtragen, abnutzen’ (Meninski 1680: 230), ‘öğütme, (bastrarak/ovarak) ezme, ayakla ezme, kırma, yıpratma, aşındırma/zerreiben, zermalmen, zertreten, zerbrechen, abnutzen’ (Zenker 1866: 52; Budagov 1869: 137a; ESTYA I: 618). Budagov’un haklı olarak belirttiği gibi Osm. **aşa-** aslında ***uşa-**’dan gerileyici benzeşmeyle ortaya çıkmış ikincil bir biçimdir (Budagov 1869: 137a).

²⁰ M. Stachowski’i bunu aslında doğru olarak ***ubuş+a-** biçiminde çözümlenmektedir (Stachowski 2015: 325, 326), fakat adlardan eylem yapan **+a-** ekinin onun yazdığı gibi uzun “+**ā-**” olmasına gerek yoktur, çünkü Eski Türkçede ve Türk dillerinde bu ek uzun değildir. Gülensoy’un bu ***uwşa-** eylem kökünü Türkçede var olmayan bir ***-şa-** ekinde türetmesi de (yani: ***uw-şa-**) kabul edilemez (bk. Gülensoy 2007: 972).

²¹ M. Stachowski, **uşak** sözcüğünün Eski Türkçede de tanıklanabilen daha eski bir **uwşak** biçimine değil (**uşak** < **uwşak**), doğrudan bir ***upşak** biçimine geri gittiğini düşünüyor (bk. **uşak** < ***upşak** (p ile) < ***ubuşā-k** < ***ubuş+a-** < ***ub-uş**, Stachowski 2015: 325, 326). Bu değişim silsilesinde Stachowski’nin ETü. **uwşak** ve onun önceli ***ubşak** ara biçimlerini dikkate almadığı görülüyor.

²² M III’te **w ~ f** alması başka örnekler de vardır, bk. **sew-** ~ **sef-**, **küfençlig** ‘kibirli/hochmütig, kibir/Hochmut’ < **küwençlig**, vb.

anlamsal ilişki içinde olduğunu gösteriyor. Buna dayanarak **yavru-** ‘güçsüzleşmek, zayıf düşmek’ eylem kökünden eylemden ad türeten **-g** eki ile türeyen (***yavru-g** >) **yavru** sözcüğünün anlamsal gelişimini ana hatlarıyla şöyle özetlemek mümkün:

ATü. *‘zayıf, güçsüz’ → *‘ufak, küçük’ → TTü. ‘çocuk; yeni doğmuş hayvan / insan’.

II.

Yukarıdakilerden de anlaşılacağı üzere, Türkçedeki ‘çocuk’ anlamdaki sözcüklerin (**bala, enik, döl, yavru**) bir kısmı aynı anda hem ‘insan yavrusu’, hem de ‘hayvan yavrusu’ anlamına gelebilmektedir. Bunlardan Türkçe kökenli olan **enik, döl, yavru** sözcüklerinin ‘hayvan yavrusu’ anlamlarının ikincil olarak sonradan ortaya çıkması, aşağıda inceleyeceğimiz **çocuk** sözcüğünün asıl anlamının ‘domuz yavrusu’ olup olmadığı konusunda uzun zamandır süregelen tartışmaların sonlandırılması açısından da büyük önem arz ediyor. Yukarıdaki verilerden sonra artık **çocuk** sözcüğünün köken incelemesine başlayabiliriz. İncelemenin daha iyi anlaşılabilmesi için önce **çocuk** sözcüğünün tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini görmekte yarar var:²³

ETü.: E12 **çocu(k)** (?);²⁴ DLT **çoçuk** ‘domuz yavrusu’ (krş. Tkm. **cōcuk** ‘domuz yavrusu’).

OTü.: Çağ. چوچوق **çoçuk** (**çoçok/çuçuk/cocuk**) ‘domuz yavrusu’ (Budagov 1869: 492a).

YTü.: Oğuz: Osm. (1680) **çoçuk** (چوچوق *çioğjuk*) ‘*edeb. domuzcuk, domuz yavrusu; halk oğlan/kız çocuğu*’ (Meninski 1680: 1673),²⁵ Osm. (1791) **çucuk** ‘domuz yavrusu’ (Preindl)²⁶

Osm. (1888) **çoçuk** ‘çocuk; hayvan yavrusu’ (Youssouf),²⁷ TTü. **çoçuk** ‘çocuk’, Az. **çoçuk** ‘çocuk, bebek’, Gag. **çoçuk** ‘erkek çocuk, Tkm. **cōcuk** ‘domuz yavrusu’.

Kıpçak: KarK. **çoçuk** (**çoçuk yatağı** ‘çocuk yatağı’),²⁸ KrTat. **çoçuk** ‘çocuk, bebek’.

Halaçça: **cōcuk, cōcuk** ‘deve yavrusu’ (HalLex.).²⁹

Anadolu ağızlarında, tarihi ve günümüz Türk dillerinin bazılarında bu sözcüğün ‘domuz; domuz yavrusu; bebek, çocuk’ anlamına gelen, aşağıda da göreceğimiz **çoçka, çoçga, çoşka, çoşga** vb. deşikelerine de rastlıyoruz. Konumuz açısından birincil derecede önemli olmayan bu deşikeler hakkındaki çeşitli görüşlere burada yeri geldikçe çok kısa değineceğim. **Çocuk** sözcüğünün köken açıklamasına dönecek olursak, kelimenin kökeninin pek çok araştırmacı tarafından incelendiğini

²³ Türk dillerindeki verileri Stachowski daha önce detaylıca toplamıştı (bk. Stachowski 1985: 80-82).

²⁴ E12 numaralı Yenisey yazıtında geçen bu ibarenin son işaretin **ok/uk** (↑) mu, yoksa **i/i** (⦿) mi okunması gerektiği tartışmalıdır (yani: **çoçuk** ↑λλ / **Çoç** λλλ). Radloff, Orkun, Malov ve Clauson bunu **çoçuk** olarak okurken E. Aydın bunu, Cengiz Han’ın oğlu **Cocı**’nin adıyla aynı olduğunu düşünerek Kormuşin gibi **Çoç** olarak okumayı tercih ediyor: **çoçı böri sağun** ‘(Ben) General Çoçı Böri(‘yim) (Aydın 2015: 59-60; krş. **çoçı böri sağun** ‘(Ben) Çoçı Böri sangun’, Kormuşin 2008: 105).

²⁵ Adamović’e göre ne Meninski’den önceki Türkçe, yani Osmanlıca eserlerde, ne de Meninski’den sonraki eserlerde **çoçuk** sözcüğünün ‘domuz yavrusu’ anlamı yoktur. Ona göre Meninski Çağatayca bir sözlüğü yanlışlıkla Türkçeye ilişkilendirip o Çağatayca sözlükteki **çoçuk** ‘domuz yavrusu’ sözcüğünü ve anlamını Osmanlıca gibi göstermiştir (bk. Adamović 2008: 5). Adamović’in bu görüşünü kabul etmek mümkün değil, çünkü Preindl’in 1791 tarihli Osmanlıca dilbilgisi kitabında Osm. **çoçuk** için ‘domuz yavrusu’ anlamı verilmiştir (Preindl: *Grammaire turque avec un vocabulaire*. Berlin 1791: 248’dan aktaran Stachowski 1985: 80). Ayrıca Youssouf’un 1888 tarihli Latin harfli Osmanlıca-Fransızca sözlüğünde (*Dictionnaire turc-français en caracteres latins et turcs*. Constantinople 1888/II: 96’dan aktaran Stachowski 1985: 80) Osm. **çoçuk** sözcüğünün hem ‘çocuk’, hem de ‘hayvan yavrusu’ anlamında görülmesi, Osmanlıcada bu sözcüğün ‘çocuk’ anlamı yanında gerçekten ‘domuz yavrusu’ anlamı taşıdığına işaret ediyor. Bu anlamın bugün Türkiye Türkçesinde görülmemesi (krş. Tkm. **cōcuk** ‘domuz yavrusu’) düşündürücü olmakla birlikte Osmanlıcadaki ‘domuz yavrusu’ anlamının niçin ve nasıl kaybolduğu ayrıca inceleme gerektiriyor.

²⁶ Preindl: *Grammaire turque avec un vocabulaire*. Berlin 1791: 248’dan aktaran Stachowski 1985: 80.

²⁷ R. Youssouf: *Dictionnaire turc-français en caracteres latins et turcs*. Constantinople 1888/II: 96’dan aktaran Stachowski 1985: 80.

²⁸ Karaycada bu sözcük tek başına görülmez. Bunun yerine KarH. **tsotska** ‘küçük oğlan’, KarT. **çoçha** ‘adam, genç adam görülür’.

²⁹ Krş. HalLex. **cūcuk** ‘civciv’, Hal. **çucuk** ‘civciv’.

görüyoruz. Şimdiye kadarki araştırmacıların (M. Stachowski hariç) sözcüğün Türkçe kökenli olduğu konusunda hiçbir kuşkusunu yok. Sözcüğün gerçekten de Türkçe kökenli olduğunu burada hemen belirtmeliyim. Fakat sözcükle ilgili iki temel sorun var: (1) Biçimbilgisi, yani eki ve kökü; (2) anlamı. Bu iki probleme yeri geldikçe aşağıda etraflıca değineceğim. Biçimbilgisi konusunda farklı görüşler varsa da, araştırmacıların bir kısmı (B. Keresteciyan, S. Çağatay, H. Koraş ve M. Adamović hariç) bu kelimenin anlamının ‘domuz yavrusu’ → ‘çocuk’ yönünde değiştiği konusunda hemfikirdirler. Aşağıdakilerde bu görüşleri özet olarak tanıtmaya, sonrasında da bu görüşlerin sorunlarına ve olumlu yönlerine değinerek en sonunda **çocuk** sözcüğünün kökenine ilişkin kendi görüşlerimi vermeye çalışacağım:

Araştırma Tarihi

Bu yönde görüş bildirenlerden ilki Budagov’dur. Ona göre TTü. **çocuk** ‘çocuk’ < Çağ. چوچوق **çoçuk** (**çoçok/çuçuk/cocuk**) ‘domuz, domuz yavrusu’ sözcüğünden anlam değişimi sonucunda ortaya çıkmıştır (Budagov 1869: 492a).³⁰ Yani Budagov’a göre ‘domuz yavrusu’ → ‘çocuk’ değişimi söz konusudur.

B. Keresteciyan, kökenbilgisi sözlüğünde **çocuk** sözcüğüne ilişkin bir köken açıklaması vermezken bu sözcüğün Orta Türkçede, Oğuz dillerinde, kimi Kıpçak dillerinde ve Anadolu ağzlarında **çoçga** (krş. DS **çoşga, çoşka** ‘domuz yavrusu’, DS **çoçka** ‘bebek, çocuk’) olarak görülen değişkesinin, aslında **çocuk** ‘çocuk’ sözcüğünün değişime uğramış (**çocuk** > **çoşga**) biçimi olduğunu ve bu ikincil biçimin Rusçaya **çuşka** (**чyшка**) ‘domuz’ olarak geçtiğini belirtir (yani: Tü. **çoşka** → Rus. **çuşka** (**чyшка**)). Yani Keresteciyan’a göre de ‘çocuk’ → ‘domuz yavrusu’ değişimi söz konusudur (Keresteciyan 1891: 183).

A. Caferoğlu, **küçük, çocuk, enik** kelimelerinin morfolojik ve semantik değişmelerini incelediği makalesinde bir köken açıklaması vermeyip sadece **çocuk** sözcüğünün anlamının ‘domuz yavrusu’ → ‘çocuk’ yönünde değiştiğini belirtir. Ona göre bu değişim Türklerin, İslamiyet’i kabulüyle ortaya çıkmış olmalıdır. Yani ‘domuz yavrusu’ anlamı İslam öncesi döneme, ‘çocuk’ anlamı ise İslam sonrası döneme aittir (Caferoğlu 1947: 6-12).

M. Räsänen, kökenbilgisi sözlüğünde Türk dillerinde bu iki anlama sahip, birbiriyle ilişkili gördüğü çeşitli kelimeleri sıralar. O da Keresteciyan gibi Rusçadaki **çuşka** (**чyшка**) ‘domuz’ sözcüğünün Türkçeden bir alıntı olduğunu belirterek ‘domuz’ anlamındaki bu Rusça kelimeyi (onu TTü. **çocuk** ile ilişkilendiren Keresteciyan’dan farklı olarak) Çağatayca **çocuk** ‘domuz yavrusu’ ile ilişkilendirir (yani: Çağ. **çoçuk** → Rus. **çuşka/чyшка**). Üzerinde durduğumuz **çocuk** sözcüğünü ise temkinli bir şekilde (soru işaretleriyle) kendisinin “Osm.”, yani Osmanlıca olarak gösterdiği **çoğa** ‘yırtıcı hayvan yavrusu’ (krş. DS **çoğa** ‘bebek, çocuk’) olarak görülen kelimeyle ilişkilendirir (yani: **çocuk** < **çoğa**, Räsänen 1969: 113a). Daha sonraları Hikmet Koraş (2003) ve Milan Adamović (2008) de **çocuk** kelimesini Räsänen gibi **çoğa** isim kökünden açıklamaya çalışılmışlardır.

Sir G. Clauson, kökenbilgisi sözlüğünde – eğer Yenisey yazıtlarından birinde (E12) sıfat olarak geçen **çoçuk** / **↑λλ** okunuşu doğruysa³¹ – bu biçimin **çoçuk** sözcüğünün ilk belgelenişi olabileceğini çok temkinli bir şekilde ifade ediyor. DLT **çoçuk** ‘domuz yavrusu’ sözcüğünün ise bu biçimiyle ve ‘çocuk’ anlamıyla sadece Türkiye Türkçesinde kaldığını, bunun bir değişkesi olan ve Türk dillerindeki ‘domuz; domuz yavrusu’ anlamındaki **çoçga/çoçka** gibi biçimlerin – Moğolcada görülmemesine rağmen – Türkçede Moğolcadan bir geri alıntılama olduğunu belirtiyor. Clauson’un, **çoçuk** → Mo.

³⁰ Budagov’un bu verisi *Fazlullah Han*’ın 1825’te Kalküta’da yayımlanan *Lugat-i Türki* adlı Çağatayca sözlüğünden alınmıştır.

³¹ Krş. yukarıda 24. dipnot ve ayrıca Kormuşin 2008: 105, Aydın 2015: 59-60.

çoçuka**/çoçuga** → Tü. **çoçka**/**çoçga** yönünde bir değişim düşünüldüğü anlaşılıyor (Clauson 1972: 400b). Clauson’un haklı olduğunu, onun bu görüşünü, yani Türkçe **çoçga**/**çoçka** gibi biçimlerin Moğolca ses özelliği gösterdiğini çok muhtemel bulduğumu burada hemen belirtmek isterim. Bu sözcüğün Altın Orda döneminde Türkleşen Moğolların dil özelliklerini yansıttığını çok muhtemel görüyorum. Nitekim Moğolcada hece ve söz sonunda /**k**/ veya /**k̄**/ olamayacağı için Türkleşen Altın Orda Moğolları, Türkçe **çocuk** sözcüğünü Moğolcanın hece yapısına uygun olarak ***çoçuka** şeklinde uyarlamış olmalı (yani: Tü. **çocuk** → Mo. ***çoçuka** > **çoçka**). Altın Orda Moğollarının zamanla Türkleşmesi sonucunda dillerindeki ***çoçuka** biçimi, **çoçka** ve **çoçga** biçiminde Türkçe söz varlığının bir parçası haline gelmiş olmalı (yani: Mo. ***çoçuka** → Tü. **çoçka**, **çoçga**). Bu sözcüğün Moğolca ses özelliği göstermesine rağmen Moğol dillerinde hiç görülmemesi işte bu yukarıda sözünü ettiğim Türkleşen Altın Orda Moğolları vasıtasıyla açıklanabilir. Moğolcadan (Türkleşen / Kıpçaklaşan Altın Orda Moğollarından) geri alıntılama yoluyla Türkçe söz varlığının bir parçası haline gelen **çoçka**, bir yandan Rusçaya **çuşka** biçiminde girerken (yani: Tü. **çoçka** > **çuşka** → Rus. **çuşka** (чушка), diğer yandan da Altın Orda bölgesinden yapılan Kıpçak göçleriyle Anadolu’ya kadar ulaşmıştır (bk. DS **çoşka**, **çoşga**, **çoçka**).

S. Çağatay, Caferoğlu’nun **çocuk** sözcüğünün asıl anlamının ‘domuz yavrusu’ (krş. DLT **çoçuk** ‘domuz yavrusu’) olduğunu, sonradan anlam kaymasıyla ‘insan yavrusu’ anlamı kazandığı fikrini kabul etmenin gerçekçi bir tutum olamayacağını belirtir. Bu sözcüğün ‘domuz yavrusu’ anlamının görülmesi S. Çağatay’a göre (1) “belki kundaktaki çocukla domuz yavrusunun dış görünüşlerinin birbirlerine benzetilmiş olmasından dolayıdır” ve “Bebeğin üzerine sarılmış olan kundağın iki yerden bağlanan uçları domuz yavrusunun kısa ve ince ayaklarına benzetilmiş olabilir”. Diğer bir ihtimal olarak da (2) Tkm. **cōcuk** ‘domuz yavrusu’ biçimine dayanarak DLT’de **çoçuk** okunan biçimi, Türkmencedeki gibi **c** ile **cocuk** biçiminde okuyup bunun ‘çocuk’ anlamındaki TTü. **çocuk** kelimesiyle bir ilişkisi olmadığını kabul etmek gerektiğini söyleyerek (3) bundan hareketle, **cocuk** “belki domuz yavrularının çıkardıkları seslerin taklidiyle ortaya çıkmıştır” diye düşünüyor. Köken bakımından ise **çocuk** kelimesinin – kendisinin **çog** okuduğu, fakat aslında **u** ile okunması gereken – Eski Uygurca ve DLT **çug** ‘paket, eşya paketi vb.’ kelimesinden türediğini düşünüyor (krş. AltTel. **çū** ‘kundak, sargı; kefen’, AltLeb. **çug** ‘kundak’, Radloff III/2164 ve III/2169). Yani ona göre **çocuk** şöyle türemiştir: **çocuk** ‘çocuk’ < **ço+cuk** (küçültme eki) ‘paketçik; kundak, sargı’ < ***ço** < **çog** ‘paket’ (yani: ‘çocuk’ ← ‘paketçik; kundak, sargı’ ← ‘paket’). Anadolu ağızlarında görülen **çoçga**/**çoçka** biçimlerini ise bu farazi ***ço** isim kökünden ve farazi bir ***+çka** ekinden açıklıyor (yani: **çoçga**/**çoçka** < ***ço+çka**, Çağatay 1977: 2-3).

T. Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde **çocuk** sözcüğünün aslen ***çōçka** biçiminden açıklanması gerektiği görüşündedir (yani: TTü. **çocuk**, Tkm. **cōcuk** < ***çocuk** < ***çōçka**). Tekin buna dayanarak sözcüğün anlamının ‘çocuk’ ← ‘domuz yavrusu’ yönünde değiştiğini düşünmüştür (Tekin 1995: 131).

H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı çalışmasında **çocuk** sözcüğünün etimolojisine ilişkin herhangi bir açıklama yapmadan sadece bu kelime üzerine çalışmış bazı araştırmacıların görüşlerini özetliyor (Eren 1999: 96-97). Fakat kendisinden önce bu konuda kökenbilgisi açıklamaları yapmış olan S. Çağatay, B. Keresteciyan, L. Budagov ve M. Stachowski gibi araştırmacıların kökenbilgisi görüşlerine hiç yer vermemiş olmasını oldukça önemli bir eksiklik olarak belirtmek gerekir. Eren de Caferoğlu gibi **çocuk** ‘domuz yavrusu’ → ‘çocuk (küçük yaştaki oğlan veya kız)’ anlam değişimini doğal görmekte ve DLT **bala** ‘kuş ve hayvan yavrusu’ sözcüğünün modern Türk dillerindeki ‘kız veya oğlan çocuk’ anlamını bu değişime kanıt olarak göstermektedir (yani: ‘çocuk’ ← ‘kuş ve hayvan yavrusu’). Fakat Eren’in bu konuda kesin olarak yanıldığını söylememiz gerekiyor, çünkü aslen Sanskritçe kökenli olan **bala**

sözcüğünün – çalışmanın en başında da belirttiğim gibi – Sanskritçede hem ‘hayvan yavrusu’ hem de ‘çocuk’ anlamı vardır. Dolayısıyla gerek **bala** sözcüğünün gerekse DLT’deki ‘kuş ve hayvan yavrusu’ anlamı ile Türk dillerindeki ‘çocuk’ vb. anlamlarının aslen Sanskritçe kökenli olduğu kuşku götürmez. Sözlükte **çocuk** sözcüğünün bir değişkesi olan **çoçga/çoçka** gibi biçimleri sonradan ortaya çıkmış ikincil biçimler olarak görmesini doğru kabul etmekle birlikte bu ikincil **çoçga/çoçka** biçimlerinin sonundaki sözde ***+a** ekinin “*eski ve yeni diyalektlerde yaygın olarak kullanılan bir ek*” olduğunu söylemesi (yani: **çocuk** > **çoçuk+a** > **çoçka/çoçga**) kabul edilemez, çünkü tarihi Türk dillerinde ve lehçelerinde adlardan ad türeten bir ***+a** eki yoktur ve hiç olmamıştır.

H. Koraş, doğrudan **çocuk** sözcüğünün kökeni üzerine yazdığı çalışmasında, benim de kısmen doğru bulduğum, fakat kendisinden sonrakilerce dikkate alınmayan veya gözden kaçan oldukça isabetli tespitlerde bulunmuştur (bk. Koraş 2003: 210). Özetle söylemek gerekirse Koraş, **çocuk** sözcüğünün başlangıçta ***‘insan ve hayvan yavrusu’** anlamına geldiğini, ‘çocuk’ anlamının ise Batı Türkçesinde ortaya çıktığını düşünüyor (yani: ***‘insan ve hayvan yavrusu’** → ‘çocuk’). Biçimbilimsel bakımdan ise **çocuk** sözcüğü için iki çözüm öneriyor:

(1) Bunlardan birincisine göre – ki bu birinci önerisi tüm eksikliklerine ve sesbilimsel problemlerine rağmen doğru bir çıkış noktasıdır³² – **çocuk** sözcüğü şu şekilde çözümlenmelidir: **çaga+cuk** > ***çagacuk** > ***çācuk** > ***çūcuk/*çōcuk** > **çocuk** (Koraş 2003: 211). Kendisinin **çaga+cuk** çözümlenmesinin gerek biçimbilimsel, gerekse anlambilimsel bakımdan temelde doğru bir çözümlenme olduğunu, fakat **çocuk** biçiminin **çaga** sözcüğünden değil, onun yuvarlak ünlülü ***çōga** (< ***çāga**, bk. DS **çoğa, çova, çoğ**) değişkesinden türediğini (yani: ***çōga+cuk** bk. çalışmanın sonundaki şemada) burada hemen belirtmek gerekir. Sesbilimsel bakımdan ise ***çācuk**’tan sonraki gelişim Koraş’ın düşündüğü şekilde oldukça problemlidir ve kabul edilemez. Nitekim ona göre ünlüler arasındaki “-ğ-ünsüzü düşerek kendisinden önceki ünlüyü uzatmış ve bu düşme aynı zamanda ünlünün yuvarlaklaşmasına da sebep olmuştur” (Koraş 2003: 211). Fakat şunu özellikle belirtmek gerekir ki, Batı Türkçesinde -ğ- düşmesi sonucunda ünlü yuvarlaklaşması gibi bir ses olayı hiç yoktur ve olmamıştır. Dolayısıyla Koraş’ın açıklamasında ***çācuk**’a kadarki gelişimi doğru kabul edilebiliriz, fakat ***çācuk**’tan sonraki ünlü yuvarlaklaşması faraziyesini, yani ***çūcuk/*çōcuk** gelişimini doğru kabul etmemiz sesbilimsel bakımdan mümkün değil. Ayrıca önerdiği **çaga+cuk** çözümünde çıkış noktasının kısa ünlülü **çaga** değil, uzun ünlülü ***çāga** olması gerektiğini (bk. Tkm. **çāga**) ve erken dönemde küçültme ekinin (**+ (X)çUk**) ilk ünsüzünün **c** değil, **ç** olduğunu da belirtmek gerekir.

Koraş’ın çözüm önerisindeki **çaga** ise aşağıda etraflıca göreceğimiz üzere Eski Uygurca³³ ve kimi modern Türk dillerinde görülen ‘çocuk’ anlamındaki **çaga** kelimesidir ve bu **çaga**’nın ‘çocuk’ anlamı Koraş’a göre aslen ***‘yeni ortaya çıkmış, yeni doğmuş, ortaya çıkmalı fazla zaman geçmemiş’** gibi daha eski bir anlamdan gelişmiştir (yani: **çaga** ‘çocuk’ ← ***‘yeni ortaya çıkmış, yeni doğmuş, ortaya çıkmalı fazla zaman geçmemiş’**). Bu anlambilimsel varsayımın aşağıda göreceğimiz üzere bazı ufak tefek problemleri olsa da Koraş’ın anlambilimsel bakımdan da temelde doğru bir yaklaşım içinde olduğunu belirtmek gerekir. Çözüm önerisinin tüm eksiklerine ve problemlerine rağmen Koraş, sözcüğün çözümünde doğru bir yaklaşım içindedir. Hatta Koraş, aşağıda da göreceğimiz üzere, sözcük tahlilini bu kadarla bırakmamış, isim kökü olduğunu düşündüğü **çaga** ‘çocuk’ kelimesini de tahlil etmeye çalışmıştır.

³² Bu çözümü, yani sözcüğün kökünün **çaga** olabileceği düşüncesini aslında ilk olarak Räsänen ortaya atmıştır (bk. Räsänen 1969: 113a).

³³ Bk. EUyg. **çaga** ‘çocuk’ (Tezcan 1974: 67, 87 ‘erkek çocuk/Junge’, satır 949).

(2) Koraş'ın ikinci çözüm önerisi **çocuk** sözcüğünün 'soy, sop' anlamındaki **eçü** sözcüğünden küçültme eki **+cük** ile ve söz başındaki **e-** düşmesiyle ortaya çıktığı yönündedir (yani: **çocuk** < ***çücük** < ***eçü+cük** < **eçü** 'soy, sop'). Kendisi “zayıf bir ihtimal de olsa” bu çözümün mümkün olduğunu düşünüyor (Koraş 2003: 209). Fakat bu çözümün hem sesbilimsel, hem de anlambilimsel bakımdan oldukça farazi ve hatta yanlış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

T. Gülensoy, *Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde TTü. **çocuk** 'çocuk' ve DLT **çoçuk** 'domuz yavrusu' sözcüğünün, yansıma sözcük olduğunu düşündüğü ve farazi bir kök olan ***çōç** (***çoç**, ***şoş**, ***şuş**, ***sus**, ***sos**) ile isimden isim yapan farazi bir ***+(u)k** ekinden oluştuğunu düşünüyor. Bu farazi ***+(u)k** ekinin ise yine farazi bir ***+ka**/***+ko** ekinden metatezle ortaya çıktığı görüşündedir (yani: ***+ka**/***+ko** > ***+(u)k**, Gülensoy 2007: 247). Buna dayanarak Gülensoy'un çözüm önerisini şöyle özetleyebiliriz: (***çōç+ka**/***çōç+ko** > **çoçka/çoçko** 'domuz; domuz yavrusu' > (metatezle) **çoçuk** 'domuz yavrusu; çocuk'). Farazi bir kök ve farazi ekler üzerine inşa edilmiş bu çözümün Türk dilinin tarihsel sesbilgisi ve biçimbilgisi, hatta Altayistik bakımından da son derece problemlili ve imkânsız olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Üstelik Gülensoy'un bu önerisi M. Stachowski tarafından aşağıda sözünü edeceğim 1985'te yazılmış bir makalede aynen (***çoç**/***çoc**+**(u)k**) olarak geçmesine rağmen (bk. Stachowski 1985: 84) Stachowski'nin bu çözümünün Gülensoy'un gözünden kaçtığı görülüyor.

M. Adamović, doğrudan **çocuk** sözcüğü üzerine yazdığı makalesinde bu sözcüğü tıpkı kendisinden önceki Räsänen ve Koraş gibi, **çağa** 'çocuk' kelimesiyle ve ona geldiğini düşündüğü “**+cük**” küçültme ekiyle açıklıyor (yani: **çağacak** > ***çağcık** > ***çawcık** > ***çowcuk** > **çōcuk** > **çocuk**, Adamović 2008: 6). Yukarıda Koraş'a ilişkin kısımda da belirttiğim gibi çıkış noktası (yani **çağa** / **çaga** + küçültme eki) doğru olmakla birlikte Batı Türkçesinde **w**'den dolayı bir ünlü yuvarlaklaşması gerçekleştiği faraziyesini, yani ***çawcık** > ***çowcuk** > ***çōcuk** gelişimini doğru kabul etmemiz sesbilimsel bakımdan mümkün değildir, çünkü Batı Türkçesinde bu tür bir ses değişimi yoktur ve hiç olmamıştır.³⁴ Kendisi muhtemelen bunu problemi görmüş olacak ki, buna ilişkin ikinci bir çözüm önerisi de ileri sürmüştür. Buna göre **çocuk** sözcüğü Anadolu sahasında 'çocuk' anlamındaki **çağa** > DS **çova**, **çoa**, **çoğa**, **çoğ** gibi biçimlerden birine **+cük** küçültme ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmış olmalıdır (yani: **çova/çoa/çoğa/çoğ+cük**). Adamović sonuç olarak, **çocuk** sözcüğünün ortaya çıkışını, söz içindeki sızıcı **ğ** sesinin tamamen kaybolmasına borçlu olan ve Çağataycadaki **çoçuk** چوچوق 'domuz yavrusu' sözcüğü ile tamamen rastlantı sonucu fonetik benzerlik gösteren, Anadolu'ya özgü oldukça yeni bir oluşum olarak görüyor (Adamović 2008: 6).

M. Stachowski (1985), henüz genç yaşlarda yazdığı bir makalesinde **çocuk** kelimesini – yukarıda da belirttiğim gibi (bk. Gülensoy kısmı) – farazi bir kökten ve var olduğunu düşündüğü, fakat gerçekte Türkçede var olmayan ***+(u)k** isimden isim yapım ekiyle açıklamıştı (yani: ***çoç**/***çoc**+**(u)k**, (Stachowski 1985: 84). Tam 37 fonetik değişkesi olduğunu söylediği ve aslen Ana Altayca bir ***çol**'dan açıkladığı (yani: ***çol** > ***çoç**) ***çoç** isim kökünü ise genç ve yavru hayvanları çağırma ünlemi olarak görmüştü.³⁵ Bu küçük hayvanları çağırma ünlemi zamanla 'küçük, zayıf' anlamı kazanmış ve 'çocuk' anlamı da buradan gelişmiş olmalı diye düşünmüştü (yani: *genç ve yavru hayvanları çağırma ünlemi* → 'küçük, zayıf' → 'çocuk'). Adamović'in makalesinden sonra 2009'da konuyu tekrar ele alan Stachowski, ***çol** > ***çoç** biçimini Ana Altayca ***çol**'dan değil, onun damaksıllaşmış biçimi olan ***çolʷ**'dan açıklamış (***çoç** < ***çoş** < ***çōlʷ**) ve sonuç olarak **çocuk** sözcüğünün ***çōlʷ** 'küçük, ufak, genç'

³⁴ Ayrıca Stachowski'nin de haklı olarak belirttiği gibi: 'çocuk' vb. anlamındaki **çoga** ve **çog** "biçimlerinin varlığı, alıntının son bölümünde ileri sürülen aksine g > w ses değişimi olmaksızın da yuvarlak kök ünlüsünün ortaya çıkabileceğini göstermektedir" (Stachowski 2009: 128).

³⁵ Benzer bir düşünce Brockelmann tarafından da ortaya atılmıştı. Ona göre Rusçadaki **çuşka** vb. değişkeler Rusçadaki yansıma ve hayvan çağırma ünlemi **çuç**'tan ortaya çıkarlar (Brockelmann 1951: 84).

> ***çōş** > ***çōç** > ***çōç+(u)k** > ***çōçuk** > **çocuk** gelişimi sonucu ortaya çıktığı kanısına varmıştır (Stachowski 2009: 128-129).

A. Tietze'nin çalışması bu konudaki son görüşür. İlk kez 2002'de yayımlanan, son baskısı 2017'de yapılan etimolojik sözlüğünde Tietze TTü. **çocuk** sözcüğünü Çağ. **çocuk** 'domuz yavrusu' biçiminden açıklamıştır (yani: Çağ. **çocuk** 'domuz yavrusu' → TTü. **çocuk** 'çocuk', Tietze 2017: 525). Fakat daha eski biçim olan DLT **çocuk** 'domuz yavrusu' dururken TTü. **çocuk** biçimini neden Çağatayca bir biçimden açıkladığını anlamak oldukça zordur. Bu tür metodolojik problemlerin Tietze'nin etimolojik sözlüğünde yüzlerce olduğunu söyleyebilirim.

Bütün bunlardan sonra tabii ki hemen şu soru akla geliyor: Peki doğru kökenbilgisi açıklaması veya çözüm hangisidir? Bu soruya mümkün olduğunca kısa, fakat anlaşılır bir şekilde cevap vermeye çalışacağım. Hemen başta belirtmek isterim ki – eğer ilk ünlünün aslında uzun ve yuvarlak ***ā** olması gerektiğini (yani: ***çāga**), küçültme ekinin ise aslen +**çuk** olması gerektiğini dikkate almazsak (yani aslında: ***çāga+çuk** > ***çōga+çuk** > ***çōğçuk** > ***çōğçuk** > **çocuk**, bk. çalışmanın sonundaki şemada) – H. Koraş'ın 2003 tarihli makalesinde önerdiği **çaga+çuk** çözümü temelde doğru, fakat sesbilimsel ve anlambilimsel açıdan eksiktir. Çünkü (1) önerdiği ve Anadolu sahasında gerçekleştiğini düşündüğü **çaga+çuk** > ***çağacuk** > ***çāçuk** > ***çūçuk** / ***çōçuk** > **çocuk** gelişimi, DLT'deki **çocuk** 'domuz yavrusu' ve TTü. **çocuk** biçimlerinin ilk hecesindeki geniş yuvarlak ünlü **o**'yu açıklamaya imkân vermiyor. (2) Ayrıca bu açıklama, **çocuk** sözcüğünün kökü olan ve Eski Uygurcadan beri belgelenen **çaga** (< ***çāga**, ***çāga**) sözcüğünün deyişkeleri olan (***çāga** >) DS **çova**, **çoa**, **çoğa**, **çoğ** 'çocuk' gibi biçimlerdeki geniş yuvarlak ünlü **o**'nun nasıl ortaya çıktığını açıklamakta da yetersiz kalıyor. Yukardaki açıklamaların ışığında nihayet **çocuk** sözcüğünün kökenbilgisine geçebiliriz.

çocuk

Türkiye Türkçesindeki **çocuk** sözcüğünün kökenini ve deyişkelerinin tüm problemlerini çözmek için bugün Karaçay-Malkar Türkçesinde yaşayan **çak-** 'yeşermek, filizlenmek, tomurcuklanmak; büyümek, artmak, çoğalmak' olarak eylem kökünden, daha doğrusu bu eylem kökünün Ana Türkçedeki biçimi olan (bk. aşağıdaki çizelgede 1. evre) ***çāk-**'tan yola çıkılması gerektiğini düşünüyorum (yani: KrçMlk. **çak-** < ATü. ***çāk-**). Bu eylem kökünün Ana Türkçedeki anlamı da Karaçay-Malkar Türkçesindeki anlamla (bk. yukarıda) aynı olmalıydı. Buna örnek ve kanıt olarak Almandada 'çocuk, yavru' anlamına gelen **Spross** '1. filiz (junger Trieb einer Pflanze); 2. çocuk (Kind); torun (Nachkomme); erkek çocuk (Knabe); yavrular (Nachwuchs)' sözcüğünü verebiliriz. Almandadaki bu sözcük, 'filizlenmek (Alm. keimen); yeni ortaya çıkmak (Alm. neu entstehen); büyümeye başlamak (Alm. zu wachsen beginnen)' anlamındaki **sprossen** eylem kökünden türemiştir (yani: Alm. **Spross** 'filiz; çocuk; erkek çocuk; yavrular < Alm. **sprossen** 'filizlenmek; yeni ortaya çıkmak; büyümeye başlamak'). Karaçay-Malkarcadaki **çak-** eylem kökünün Almandadaki **sprossen** eyleminin anlamlarıyla tamamen aynı olması **çocuk** ve **çāga** sözcüklerinin köken açıklaması açısından oldukça önemli bir analogidir.

Aşağıdaki şemada da görüleceği üzere (bk. 1. Evre) Türkçe **çocuk** biçiminin kökü olan ATü. ***çāga** (> Tkm. **çāga** 'çocuk, bebek') biçimi de – tıpkı Almandadaki 'filizlenmek' anlamındaki eylemden türeyen **Spross** 'çocuk' sözcüğü gibi – 'filizlenmek, tomurcuklanmak; büyümek vb.' anlamındaki ATü. ***çāk-** eyleminden türemiş olmalıdır. ATü. ***çāga** sözcüğünün Türkçe ve Moğolcadaki çeşitli deyişkeleri (bk. aşağıdaki şemada), bu sözcüğün ***çāk-** eyleminden ve eylemden ad türeten **-ga** (yani: **-ga/-ge**, krş. **bilge** < **bil-ge**) ekiyle türediğine işaret ediyor (yani: Tkm. **çāga** 'çocuk' < ATü. ***çāga** < ***çāk-ga** >

**çāka* → Mo. *çaka* ‘çocuk’ → Çağ. *çaka*, bk. aşağıda). Halha Moğolcasındaki *c’ahha* ‘küçük çocuk’³⁶ biçimi ise muhtemelen bu **çāk-ga* (veya olası bir **çakka*) biçimini yansıtıyor; yani Halha *c’ahha* < **çāh-ğa* (/ **çakka*) < **çāk-ga*.

Daha sonraki bir evrede (bk. aşağıdaki 2. ve 3. Evreler) – muhtemelen 7. yüzyıldan sonra – ATü. **çāga* (> Tkm. *çāga*, DS *cağa*) eylem kökü yanında, onun bir değişkesi ve ilk hece ünlüsü yuvarlak **ā* olan (IPA /ɔ/ veya /ɔ/) **çāga* biçiminin türemiş olduğu anlaşılıyor (yani: **çāga* < **çāga*). Anadolu ağızlarındaki *çova*, *çoa*, *çoğa*, *çoğ* ‘çocuk’ biçimleri, ilk hecesinde yuvarlak **ā* (> **ō*) ünlüsü olan bu **çāga* varyantıyla açıklanabilirler (yani: DS *çova* ~ *çoa* < DS *çoğa* < **çōğa* < **çāga* > **çōğa* > DS *çoğ*).³⁷ İlk hecede *a* ~ *o* alması (*a* > **ā* > *o*) Eski Türkçe döneminden de örnek gösterebiliyoruz (bk. DLT *yaldır-* ~ *yoldır-* ‘parıldamak, vb.’). İşte Tkm. *çagaçık* ‘bebek’ (< *çāga*+*çuk*), TTü. (DS) *çacuk* ~ *cacık* (**çācuk* < **çāacuk* < **çāğacuk* < *çāga*+*çuk*) ve TTü. *çocuk*, DLT *çoçuk*, Tkm. *cōcuk* (< **çōçuk* < **çōğcuk* < **çōga*+*çuk*) biçimleri, aşağıdaki şemada da görüldüğü üzere +*çuk* küçültme eki ile bu **çāga* ~ **çāga* (> **çōga*) ‘yavru, çocuk’ biçimlerinden türemiştir. Küçültme ekinin ‘yavru, çocuk’ anlamındaki bir sözcüğe eklenebildiğine örnek olarak bir başka küçültme eki +*cak* ile türemiş Gag. *çocucak* (< **çocukcak* < *çocuk*+*cak*) ve TTü. *yavrucak* (< *yavru*+*cak*) sözcüklerini gösterebiliriz.

III.

Sonuç olarak yukarıda söylenenleri özetleyecek olursak, ‘çocuk; yavru; bebek’ vb. anlamlardaki TTü. *çocuk*, DS *çova*, *çoa*, *çoğa*, *çoğ*, TTü. (DS) *çacuk* ~ *cacık*, Tkm. *çāga*, DS *cağa*, EUyg. *çaga*, Mo. *çaka*, Tkm. *çagaçık*, Halha *c’ahha* şu şekilde ortaya çıkmıştır:

³⁶ Halha *c’ahha* ‘küçük çocuk’ biçimi için bk. Menges 1951: 64 ve Menges 1979: 170. Fakat Menges, *c’ahha* biçiminin nasıl ortaya çıktığı konusunda bir görüş belirtmemiştir.

³⁷ TTü. *çoluk çocuk* ikilemesindeki *çoluk* biçimi de muhtemelen bu DS *çoğ* ‘çocuk’ (< DS *çoğa*) biçimiyle açıklanmalıdır (yani: *çoluk* < **çoluk* < *çoğ*+*luk* > **çowluk* > Tkm. *çovluk*). Türkmencedeki *çovluk* ‘torunun çocuğu’ sözcüğü, TTü. *çoluk* biçiminin aslen Eski Oğuzca **çoğluk* biçimine geri gittiğine işaret ediyor. Tkm. *çāgalık* ‘bebek/детский’ (< Tkm *çāga*+*lık*) sözcüğü de hem biçimbilimsel, hem de anlambilimsel bakımdan *çoğ*+*luk* çözümünü için çok önemli bir analogi teşkil ediyor. Diğer bir biçimbilimsel analogi de DS *oğulluk* ‘üvey oğul; erkek evlat’ (< *oğul*+*luk*) örneğidir. Dolayısıyla, (1) Tkm. *çāgalık* ‘bebek’ ve (2) *oğulluk* ‘üvey oğul; erkek evlat’ sözcüklerine ve anlamlarına dayanarak, *çoluk* sözcüğünün geri gittiği daha eski biçim olan **çoğluk* biçiminin de tıpkı Tkm. *çāgalık*’taki gibi bir ‘bebek’ veya DS *oğulluk*’taki gibi bir *‘üvey çocuk, evlatlık’ anlamı taşıdığı, fakat *çoluk* sözcüğü tek başına kullanılmadığından *çoluk çocuk* ikilemesi içinde bu anlamın zamanla unutulduğunu (yani: **çoğluk* *‘bebek’ → *çoluk* ‘çocuk’ veya **çoğluk* *‘üvey çocuk, evlatlık’ → *çoluk* ‘çocuk’) bir çalışma varsayımı olarak düşünebiliriz. Bu durumda *çoluk çocuk* ikilemesinin başlangıçta *‘bebek(ler) ve çocuk(lar)’ veya ‘evlatlık(lar) ve çocuk(lar)’ gibi ya da benzeri bir anlam taşımış olabileceği kuvvetle muhtemel görünüyor.

1. Evre

ATü. ***çāk**-³⁸ > KrçMlk. **çak**-³⁹***çāk-gA*****çākga** (>***çākga** / ***çākka**) → Halha **c‘aḥḥa*****çāga** ~ ***çāka** ‘yavru, çocuk’ → Mo. **çaka** → Çağ. **çaka**

2. Evre

DS **çoğ**, **çova**, **çoğa** < ***çāga** ~ ***çāga** > Tkm. **çāga**, DS **çağa**, EUyg. **çaga**, Mo. **çaga** vb.***çōga+çuk*****çōğçuk*****çāga+çuk** > ***çāğaçuk** > ***çā^θacuk** > ***çācuk**Tkm. **çagaçık**⁴⁰ ‘bebek’, TTü. (DS) **çacuk** ~ **cacık**

3. Evre

***çō^θçuk** > Tkm. **cōcuk**, DLT **çoçuk**, TTü. **çocuk**

Kısaltmalar:

Alm. = Almanca, **ATü.** = Ana Türkçe, **Az.** = Azerice, **BTS** = Büyük Türkçe Sözlük, **Çağ.** = Çağatayca, **EBulg.** = Eski Bulgar Türkçesi, **ETü.** = Eski Türkçe, **EUyg.** = Eski Uygurca, **DS** = Derleme Sözlüğü, **Fr.** = Fransızca, **Hırv.** = Hırvatça, **İng.** = İngilizce, **KarH.** = Karaycanın Haliç ağzı, **KarK.** = Karaycanın Kırım ağzı, **KarT** = Karaycanın Troki ağzı, **Mac.** = Macarca, **Mo.** = Moğolca, **OBulg.** = Orta Bulgar Türkçesi, **Osm.** = Osmanlıca, **Oİng.** = Orta İngilizce, **OTü.** = Orta Türkçe, **Rus.** = Rusça, **Skr.** = Sanskritçe, **Tat.** = Tatarca, **TTü.** = Türkiye Türkçesi, **Tü.** = Türkçe, **TS** = Türkçe, **YTü.** = Yeni Türkçe (diğer kısaltmalar için **Kaynakça**’ya bakınız).

Kaynakça

Adamović, M. (2008): Heisst Türkisch *çocuk* wirklich ‘ferkel’? *Türkbilig*. 15: 3-7.Alt.= Baskakov, N. A. / Toşçakova, T. M. (1947): *Oyrotsko-russkiy slovar*’. Moskva. Gosudarstvennoe İzdatel’stvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.Az. = Azizbekov, H. A. (1965): *Azerbaydjansko-russkiy slovar*’. Baku. Azerbaycanskoe Gosudarstvennoe İzdatel’stvo.AzRus.= Tağiyev, M. T. (2006): *Azərbaycanca Rusca Lüğət*. IV. S – Z. Bakü. Şerk-Qerb.Brockelmann, C. (1951): *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden. E. J. Brill.Budagov, L. (1869): *Sravnitel’nyy slovar’ turetsko-tatarskih nareçiy*. Cilt I. Sanktpeterburg. Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’³⁸ ATü. ***çāk**- ‘yeşermek, filizlenmek, tomurcuklanmak, sürgün vermek’.³⁹ KrçMlk. **çak**- ‘yeşermek, filizlenmek, tomurcuklanmak; büyüme, artmak, çoğalmak’.⁴⁰ Çağatay tarafından verilen bu Tkm. **çagaçık** ‘bebek’ sözcüğünü (bk. Çağatay 1977: 5) ulaşabildiğim Türkmençe sözlüklerden doğrulayamadım. Eğer bu sözcük Türkmencede gerçekten varsa uzun **ā** ile **çagaçık** olması beklenir. Sözcük Çağatay tarafından eksik alıntılanmış veya **ā**’nın uzunluk çizgisi unutulmuş olabilir.

- Caferoğlu, A. (1947): *Küçük, çocuk, enik* kelimelerinin morfolojik ve semantik değişmelerine dair. *Türk Dili Belleten*. Seri III/10-11: 6-12.
- Castrén, M. A. (1857): *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises*. St. Petersburg. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- DLT = bk. Dankoff, R. / Kelly, J. (1985).
- DS= Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 1-12. 2. Baskı. Ankara. Türk Dil Kurumu.
- Clauson, Sir G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford. Clarendon.
- Çağatay, S. (1977): Türkçede Çocuk Kavramı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1-16.
- ÇağPdC = Pavet de Courteille, A. (1870). *Dictionnaire turk-oriental*. Paris. Imprimerie impériale.
- Çuv.= Sirotkin, M. Ya. (1961): *Çuvaşsko-russkiy slovar'*. Moskva. Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.
- ÇuvAşm. = Aşmarin, N. İ. (1927-1950). *Thesaurus linguae Tschuvaschorum*. 1-17. Kazan – Çeboksary. İzdanie Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistischeskoy Respublilı.
- Dankoff, R. / Kelly, J. (1982-1985): *Maḥmūd al-Kāşğarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. 1-3. Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. (Yayımlayanlar) Ş. Tekin / G. A. Tekin. Cambridge, Mass.. Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Doerfer, G. (1975): *Die türkischen und mongolischen Elemente im Neupersischen*. IV. Wiesbaden. Franz Steiner Verlag.
- EDAL = Starostin, S. A. / Dybo, A. V. / Mudrak, O. A. (2003): *An Etymological Dictionary of The Altaic Languages*. (Handbook of Oriental Studies: Uralic & Central Asian Studies, Vol. 8/1-3). Leiden-Boston. Brill.
- Erdal, M. (1991): *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. I-II. Wiesbaden. Otto Harrassowitz. Harrassowitz.
- Eren, H. (1999): *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara. Bizim Büro Basım Evi.
- ESTYa I = Sevortyan, É. V. (1974): *Étimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*. I. Moskva. İzdatel'stvo Nauka.
- ESTYa III = Sevortyan, É. V. (1980): *Étimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*. III. Moskva. İzdatel'stvo Nauka.
- Gag.= Baskakov, N. A. (1973): *Gagauzsko-russko-moldavski slovar'*. Moskva. Sovetskaya Entsiklopediya.
- Gülensoy, T. (2007): *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hal.= Doerfer, G. / Tezcan, S. (1980): *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- HalLex. = Doerfer, G. (1987): *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*. Wiesbaden. Harrassowitz.
- Kar. = Baskakov, N. A. / Zayonçkovskiy, A. / Şapşal, S. M. (1974): *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'*. Moskva. Russkiy Yazık.
- HT VIII = Röhrborn, K. (1996a): *Die Altürkischen Xuanzang-Biographie VIII*. Wiesbaden. Harrassowitz.
- Klein, E. (1966): *A comprehensive etymological dictionary of the English language*. Amsterdam-London-New York. Elsevier.
- Korkmaz, A. (2003): *Arıcılık*. Samsun. T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Samsun Tarım İl Müdürlüğü.

- Kormuşin, İ. V. (2008): *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Grammatika. Tekstologiya*. Moskva. Nauka.
- KrTat.= Asanov, Ş. A. / Garkavets, A. N. / Useinov, S. M. (1988). *Krumsko-tatarsko-russkij slovar'*. Kiev. Radyans'ka Şkola.
- KrçMlk. = Tenişev, Ė. R. / Suyunčev, H. I. (1989). *Karačaevo-balkarsko-russkij slovar'*. Moskva. İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Le Coq = Le Coq, A. von (1911): *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan mit einer dort aufgenommenen Wörterliste*. Leipzig, Berlin. Teubner.
- Levitskaya, L. S. (1989) = *Étimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*. IV. Moskva. Yazıkı Russkoy Kulturu.
- Maitr.= Tekin, Ş. (1980): *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*. Berliner Turfantexte, 9. Berlin: Akademie Verlag.
- M III= Le Coq, A. von (1922): *Türkische Manichaica aus Chotscho*. III. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Berlin. Akademie der Wissenschaften.
- MaTu = Cincius, V. I. (ed.) (1975). *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskix jazıkov*. 1. Leningrad. Nauka.
- Menges, K. H. (1951): The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor' Tale (Slovo o pǝlku Igorevǝ). *Word* 7/1: 1-79.
- Menges, K. H. (1979): *Vostoçnie elementi v Slove o polku Igoreve*. Leningrad. Nauka.
- Meninski, F. M. (1680): *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae Institutiones seu Grammatica Turcica*. 1. Wien.
- Monier-Williams, M. (1899): *A Sanskrit-English dictionary: Etymologically and philologically arranged with special reference to cognate indo-european languages*. Oxford. Oxford University Press.
- Munkácsi, B. (1905). Beiträge zu den alten arischen Lehnwörtern im Türkischen. *Keleti Szemle* 66/6: 376-379.
- PavC= Pavet de Courteille, M. (1870), *Dictionnaire turk-oriental*. Paris. L'Imprimerie impériale.
- Partridge, E. (2006): *A Short Etymological Dictionary of Modern English*. London-New York. Routledge.
- Radl. III = Radloff, W. (1905): *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Cilt III. St. Petersburg. Commissionaries de l'Académie Impériale des Siences.
- Stachowski, M. (1985): Türkisch çocuk 'Kind'. *Ural-Altäische Jahrbücher* 57: 79-88.
- Stachowski, M. (2009): Yeniden Türkçe Çocuk Sözcüğünün Kökeni Üzerine. *Türkbilig*. 2009/17: 124-132.
- Stachowski, M. (2015): Vier türkische Etymologien (oder ufak uşakların "yuvarladıkları" yufka). In: Mańczak-Wohlfeld, E. / Podolak, B. (eds.): *Words and dictionaries : A Festschrift for professor Stanisław Stachowski on the occasion of his 85th birthday*. Kraków 2015: 319–327. Jagiellonian University Press.
- Steingass, F. (1884): *Arabic-English Dictionary*. London. Crosby Lockwood and Son.
- Tekin, T. (1995): *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara. Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şirketi.
- Tkm. = Baskakov, N. A. / Karriyev, B. A. / Hamzayev, M. Ya. (1968): *Turkmensko-russkij slovar'*. Moskva. Sovetskaya Entsiklopediya Neşiryatı.

- TT I = Bang, W. / Gabain, A. von (1929): *Türkische Turfan-Texte*. Philosophisch-historische Klasse. 11: 245-268. Berlin. Verlag der Akademie der Wissenschaften in kommission bei Walter de Gruyter U. Co.
- UW = Röhrborn, K. (1998): *Uigurisches Wörterbuch*. Lieferung 6. Wiesbaden, 1998. Franz Steiner Verlag GMBH.
- Vasilyeviç, G. M. (1958): *Èvenkiysko-russkiy slovar'*. Moskva. Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.
- Weekly, E. (1921): *An Etymological Dictionary of Modern English*. London. John Murray, Albemarle Street, W.
- Zenker, J. Th. (1866): *Dictionnaire turc-arabe-persan*. Cilt I. Leipzig. Wilhelm Engelmann, Libraire-éditeur.